

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بلوچستان

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی مضامین اجتماعی در شعر انوری ابیوردی

استاد راهنما:

دکتر محمدعلی زهرازاده

استاد مشاور:

دکتر محمدمیر مشهدی

تحقیق و نگارش:

زهرا محسنی ده یعقوبی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

تیر ۱۳۹۰

تقدیم به:

روح پاک پدرم که عالمانه به من آموخت تا چگونه در عرصه زندگی ایستادگی را تجربه نمایم
و به مادرم دریای بی کران فداکاری و عشق که وجودم برایش همه رنج بود و وجودش برایم همه مهر.

سپاسگزاری

منت بی منتهی خداوندی را که باران رحمت و الطاف بی شائبه‌اش بر جان ما باریدن گرفت و عنایت خود را شامل ما نمود تا با گنجینه‌ای از ذخایر پیشینیان خود آشنا شویم و از آن توشه‌ها برگیریم. اکنون که به مدد فیض او کار این پایان نامه به این درجه رسید بر خود فرض می بینم که از همه ی بزرگوارانی که مرا در انجام این کار یاری نمودند سپاس و قدردانی نمایم.

از این میان سپاس مخصوص خود را نثار جناب آقای دکتر محمدعلی زهرازاده و دکتر محمدمیر مشهدی می نمایم که در انجام این پایان نامه پیوسته از افاضات آنان استفاده کردم و با گشاده رویی تمام همیشه پذیرای بودند و مرا از راهنمایی های خود بهره مند ساختند. امیدوارم که با عنایت خداوند بتوانم زحمات و مهربانیهای آنان را جبران نمایم.

چکیده:

این پژوهش با عنوان «بررسی مضامین اجتماعی در شعر انوری ابیوردی» به انجام رسیده است. رابطه‌ی بین ادبیات و جامعه بسیار تنگاتنگ و ناگسستنی می باشد. اثر ادبی که بسیاری از آداب، رسوم، فرهنگ و اندیشه جامعه را با خود همراه دارد، خود پدیده‌ی اجتماعی است که ساختاری مشابه با ساختار جامعه‌ی زمان خود دارد. آفریننده‌ی اثر ادبی نیز شخصیت اجتماعی خویش را مدیون جامعه است، او با پیوستن به گروه یا طبقه‌ی خاصی از اجتماع، جهان بینی و ساختار ذهنی خود را به دست می‌آورد که در ساخت اثر پنهان است.

انوری شاعر قرن ششم در دیوان خویش نمونه‌های برجسته‌ای از اشعار اجتماعی و اخلاقی را آورده است. با توجه به اینکه شعر و ادبیات با اوضاع و شرایط معیشتی شاعر و نیز اجتماع او پیوندی عمیق و استوار دارد. انوری به عنوان یک انسان از جامعه تاثیر پذیرفته و این تاثیر به شعرش رنگ و بوی خاصی بخشید است. بنابراین کاوش در اعماق دیوان انوری جهت بررسی تاریخ اجتماعی مردم ایران یکی از بهترین زمینه‌های این گونه مطالعات می‌باشد.

پژوهش حاضر به شیوه‌ی سندکاوی و کتابخانه‌ای به انجام رسیده و مهمترین نتیجه حاصله از این پایان نامه گذشته از فواید جامعه‌شناختی می‌تواند مآخذی مناسب برای تحقیقات ادبی و علمی و به ویژه اجتماعیات، تاریخ، جغرافیا، طب و نجوم به شمار آید.

واژگان کلیدی: اجتماعیات، انوری، قصاید، غزلیات و قطعات.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	فصل اول: مقدمه.....
۱-۱	درآمد.....
۱-۲	شرح مسأله.....
۱-۳	اهمیت موضوع.....
۱-۴	پیشینه تحقیق.....
۱-۵	پرسش‌های اصلی تحقیق.....
۱-۶	فرضیه‌های تحقیق.....
۱-۷	اهداف تحقیق.....
۱-۸	روش تحقیق.....
۵	فصل دوم: تعاریف و کلیات.....
۱-۲	تعریف ادبیات و وظیفه آن در قبال اجتماع.....
۲-۲	جامعه‌شناسی ادبیات و تعاریف مربوط به آن.....
۳-۲	تأثیر ادبیات بر جامعه.....
۴-۲	هدف جامعه‌شناسی ادبیات.....
۵-۲	اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در زمان سلجوقیان.....
۶-۲	انوری ابیوردی، زندگی و شعر او.....
۲۱	فصل سوم: بازتاب مضامین فرهنگی و اجتماعی در شعر انوری.....
۱-۳	آسیب‌های اجتماعی.....
۱-۱-۳	تحقیر زن.....
۲-۱-۳	نصبات و مشاجرات مذهبی.....
۳-۱-۳	رواج فساد اخلاقی.....
۴-۱-۳	ضعف روح ملیت.....
۵-۱-۳	غلامبارگی و همجنس‌بازی.....
۶-۱-۳	فساد در دستگاه حکومت.....
۷-۱-۳	قحط مروت و وفا.....
۲-۳	مسائل ادبی و فرهنگی.....
۱-۲-۳	ستایش از می و مستی و ترغیب به میخوارگی.....
۲-۲-۳	گدا منشی شعرا.....

۴۸	..... ۳-۲-۳- مدح بی ثمر
۵۱	..... ۴-۲-۳- هجاگویی
۵۶	..... فصل چهارم: اقشار و شخصیت‌های اجتماعی
۵۷	..... ۱-۴- اقشار و شخصیت‌های اجتماعی
۵۸	..... ۱-۱-۴- درباریان، دیوانیان، سپاهیان
۶۳	..... ۲-۱-۴- خادمان علم و فرهنگ
۶۷۸	..... ۳-۱-۴- پیشه وران و اهل حرفه
۷۱	..... ۴-۱-۴- سایر اقشار جامعه
۸۰	..... فصل پنجم: فرهنگ عامه
۸۳	..... ۱-۵- آداب و رسوم
۸۴	..... ۱-۱-۵- اعیاد
۸۴	..... ۲-۱-۵- آیین ازدواج
۸۶	..... ۳-۱-۵- استقبال از مهمان
۸۷	..... ۴-۱-۵- بزم و شراب خواری
۸۹	..... ۵-۱-۵- جنگ
۹۰	..... ۶-۱-۵- شاه و دربار شاهی
۹۶	..... ۷-۱-۵- مجازات گناهکاران و زندانیان
۹۷	..... ۸-۱-۵- مرگ و سوگواری
۹۷	..... ۹-۱-۵- سایر آداب و رسوم
۱۰۰	..... ۲-۵- اعلام و اشاره‌های اساطیری و تاریخی
۱۰۷	..... ۳-۵- افسانه‌ها
۱۱۰	..... ۴-۵- اوزان و مقادیر
۱۱۳	..... ۵-۵- بازی‌ها و سرگرمی‌ها
۱۲۰	..... ۶-۵- باورهای عامیانه
۱۳۰	..... ۷-۵- باورهای مربوط به جانوران
۱۴۵	..... ۸-۵- باورهای مربوط به گیاهان
۱۵۴	..... ۹-۵- پوشاک
۱۶۳	..... ۱۰-۵- جشن‌ها و اعیاد
۱۶۷	..... ۱۱-۵- خوردنیها
۱۷۱	..... ۱۲-۵- سازها
۱۷۸	..... ۱۳-۵- ضرب المثلها
۱۸۴	..... ۱۴-۵- طب و طبابت
۱۹۴	..... ۱۵-۵- عطرها، آرایش‌ها و زیورها

۱۹۴.....	۱-۱۵-۵- عطرها و گیاهان معطر.....
۲۰۰.....	۲-۱۵-۵- آرایش ها.....
۲۰۲.....	۱۶-۵- علوم و دانش ها.....
۲۰۳.....	۱۷-۵- طبیعیات.....
۲۰۶.....	۱۸-۵- کنایات.....
۲۱۰.....	۱۹-۵- گوهرشناسی.....
۲۱۲.....	۲۰-۵- مشاغل و مناصب.....
۲۱۷.....	۲۱-۵- موجودات و پدیده‌های اساطیری و ماوراء الطبیعی.....
۲۲۵.....	۲۲-۵- نجوم.....
۲۵۸.....	فصل ششم: نتیجه‌گیری.....
۲۵۹.....	نتیجه‌گیری.....
۲۶۳.....	مراجع.....
۲۶۹.....	فهرست مقالات.....

فصل اول:

مقدمه

۱-۱- درآمد

آدمی، موجودی اجتماعی است و قسمت اعظم عقاید، ذوق و تمایلات وی و همچنین نبوغ و فعالیت بزرگان، محصول مقتضیات و شرایط اجتماعی پرورش یافته‌ی آن است. با توجه به اینکه هر اثر ادبی به نوبه‌ی خود نمونه ارزشمندی از تمایلات، احساسات و افکار اجتماع و محصول شرایط زندگی مردم و همچنین آشکارکننده‌ی درجه‌ی تمدن آنان است؛ می‌توان به پیوندهای ناگسستنی میان هنرمندان و اجتماع پی برد. هنرمندان از جامعه الهام گرفته و به گونه‌ای خاص فرهنگ اجتماع خود را در آثار خویش منعکس کرده‌اند و بدون شک روش بیان مطالب و شیوه‌ی نگارش و قالب آثار ادبی نیز از طرف جامعه تحمیل و تعلیم می‌شود. بنابراین همانگونه که هنرمند، جزئی از اجتماع به حساب می‌آید؛ اثر ادبی نیز عصاره‌ی فرهنگ یا خرده‌ی فرهنگ یک جامعه را شامل می‌شود. همچنین ساختار آثار ادبی با ساختار جامعه با هم پیوند دارند. با مشخص کردن ویژگی‌های ساختار یک اثر ادبی، می‌توان تا حدودی به ساختار کلی اجتماع و طبقات مختلف جامعه پی برد. در این پژوهش جنبه‌هایی از این امر به روشنی نشان داده خواهد شد.

۱-۲- شرح مسأله

جامعه‌شناسی ادبیات، شناخت علمی آثار ادبی و بررسی پیوندها و بستگی‌های متقابل ادبیات با دیگر مظاهر زندگی اجتماعی است. افزون بر این نکته که ادبیات، بخشی است از هنر (و هنر بخش مهمی است از فرهنگ جامعه) از این رو می‌توان گفت که جامعه‌شناسی ادبیات، بخشی است از جامعه‌شناسی هنر که مطالعات خود را روی محتوای اثر ادبی و جوهر اجتماعی آن و روابط متقابل شاعر و نویسنده و اثر آنان از سویی و جامعه و فرهنگ آن از سوی دیگر متمرکز می‌سازد. جامعه‌ای که انوری در آن می‌زیسته است؛ بسیار آشوب زده بوده است. از مشکلات بزرگ در این عهد، از میان رفتن نظام و مقررات اجتماعی بوده است. همانگونه که می‌دانیم؛ استبداد مذهبی سلاجقه، بسی بی‌رحمانه تر از استبداد غزنویان بوده است. بر این امر اذعان می‌داریم که انوری شاعری ستایشگر و مداح بوده است و از این نظر در سطوح بالایی قرار دارد و ما برآنیم که از میان مدایح درباری، به خوی و خصلت‌های حاکم بر دربارها و تمایلات پنهان جامعه و تحول معیار ارزش‌ها پی ببریم و با بیان این نکته که انوری همچنین برای انتقال اندیشه‌های خود، فرهنگ عامه را به شکل‌های گوناگون مورد توجه قرار داده است.

۳-۱- اهمیت موضوع

پژوهش در شعر و ادب یک دوره یا یک شاعر، تنها از دیدگاه ادبی کاری است که ادیبان و محققان نکته سنج به خوبی از عهده ی آن برآمدند و تلاش روشنگرانه ی آنها در زمینه ی شکل، قالب ادبی و شاخص های ارزشی زیبا شناسی، قابل تقدیر و ستایش است. اما به همان اندازه که به ارزش های ادبی توجه شده است؛ از اهمیت موضوعی و محتوایی شعر و ادب کاسته شده. از آنجائی که شعر و ادبیات با اوضاع و شرایط معیشتی شاعر و نیز اجتماع او پیوندی عمیق و استوار دارد و شاعر به عنوان یک انسان از جامعه تاثیر می پذیرد؛ این تاثیر رنگ و بوی خاصی به اثر وی می بخشد و اگر بخواهیم تاریخ اجتماعی مردم ایران را به گونه ای دقیق تر از آنچه تا کنون شناخته شده؛ مورد بررسی قرار دهیم؛ کاوش در اعماق دیوان های شاعران از جمله انوری، بهترین زمینه ی این گونه مطالعات می تواند باشد.

۴-۱- پیشینه ی تحقیق

در ادبیات ما این گونه پژوهش ها رو به گسترش است. از جمله کتاب هایی که در زمینه ی جامعه شناسی ادبیات نوشته شده، کتابی از علی اکبر ترابی است؛ به نام «جامعه شناسی ادبیات فارسی». او در این کتاب در چند مبحث جداگانه به زمینه های اجتماعی شعر و نثر شاعران و نویسندگان از دیدگاه خاص پرداخته است. در کتاب هشت مقاله از احمد رنجبر از جهت جامعه شناسی به اثر هر شاعر و نویسنده از بعد خاصی توجه شده و به طور کامل شعر یا نثر یک نویسنده مورد بررسی قرار نگرفته است و در این دو کتاب یاد شده، مطالبی درباره ی انوری ارائه شده است.

۵-۱- پرسش های اصلی تحقیق

- الف- آیا از خلال مباحث درباری انوری می توان به خوی و خصلت های حاکم بر این دربارها پی برد؟
- ب- آیا این ستایشگری ها می تواند تمایلات پنهان جامعه و تحول معیار ارزش ها را باز شناسد؟
- ج- آیا انوری برای تبیین افکار خویش از فرهنگ مردم استفاده نموده است؟
- د- آیا هجوها، هزل ها و وطنزهای انوری، ارزش تاریخی و اجتماعی دارند؟

۶-۱- فرضیه های تحقیق

الف- از خلال بعضی از این مباحث درباری می توان به خوی و خصلت حاکم بر دربارها به گونه ای غیرمستقیم پی برد.

- ب- از خلال این مداخله درباری می توان تمایلات پنهان جامعه و تحول معیارارزش ها را باز شناخت.
- ج- انوری برای تبیین افکار خود از فرهنگ مردم استفاده کرده است.
- د- هجوها، هزل ها و طنزهای انوری، از نمونه های زیبای شعر اجتماعی زبان فارسی است.

۱-۷- اهداف تحقیق

- الف- تبیین افکار و اندیشه های انوری و معرفی دقیق تری از این شاعر.
- ب- بررسی اهداف و انگیزه های انوری از سرودن شعر.
- ج- تشریح بازتاب مسائل اجتماعی در شعر وی.

۱-۸- روش تحقیق

پژوهش حاضر به شیوه ی سندکاوی و کتابخانه ای انجام گرفته و اطلاعات به دست آمده، به شیوه ی تحلیل محتوا از نوع کیفی ارائه شده است.

فصل دوم:

تعاریف و کلیات

جامعه‌شناسی ادبیات و به عبارت دقیق‌تر مباحث اجتماعی در ادبیات فارسی از جمله مقوله‌های قابل توجه برای محققان حوزه ادب و فرهنگ است. تحقیق در مورد پیوند و رابطه ادبیات با جامعه، ما را با لزوم مطالعه آثار ادبی از بعد اجتماعی آشنا می‌سازد.

در آغاز رساله برای آشنایی با پیوند و رابطه ادبیات با اجتماع، این بخش را تحت عناوین ذیل مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲-۱- تعریف ادبیات و وظیفه آن در قبال اجتماع

از نظر استاد زرین کوب «ادبیات عبارت است از تمام ذخایر و موارث ذوقی و فکری اقوام و امم عالم، که مردم در ضبط و نقل و نشر آن اهتمام کرده اند. این میراث ذوقی و فکری، که از رفتگان بازمانده است و آیندگان نیز همواره بر آن چیزی خواهند افزود، همواره موجب استفاده و تمتع و التذاذ اقوام و افراد جهان خواهد بود.» (زرین کوب، ۱۳۷۱: ۱۸)

شاعر یا نویسنده به عنوان عضوی از اعضای جامعه نقش فرهنگی عمیقی در رابطه با اجتماع بر عهده دارد. او با ژرف نگری و دقت نظر خاص، اوضاع جامعه را زیر نظر دارد و تغییر و تحولات آن را به طور عمیق دنبال می‌کند و سپس با بیانی هنرمندانه این اوضاع و احوال را به تصویر می‌کشد. یکی از وظایف مهم ادبیات، نمایش زندگی و حقایق آن است. یک ادیب با هنر خاص خود می‌تواند واقعیات زندگی را به تصویر بکشد و با بیان تأثیرگذار خود تا حدی به بهبودی اوضاع جامعه از لحاظ فرهنگی کمک نماید و ادبیات، از جمله شعر، با بازبینی واقعیات زندگی در توسعه افقهای آگاهی و جهان بینی انسان ادب دوست سخت مؤثر است. در واقع نقش ادبیات نوعی تقلید یا بازآفرینی تجارب زندگی از طریق آثار ادبی است و ارزش ادبیات تا حدودی بستگی به این دارد که در انجام رسالت مربوط به حکایات و نمایش و تعبیر زندگی، کدامین جنبه آن را برگزیده و منزلت بخشیده است. «می‌توان گفت اهمیت ادبیات در رابطه با زندگی خواننده در این است که ما را در مورد پاره‌ای از تجارب زندگی به تفکر و تعمق وادار می‌دارد و موجب می‌شود واقعیات زندگی را به خوبی تمیز دهیم و بازتابهای واقعی و بالقوه را در قبال آن نظم بخشیم.» (گریس، ۱۳۸۱: ۸۹)

پس می‌توان این گونه نتیجه گرفت که ادبیات با نمایش واقعیات و تجارب زندگی و ارزشهای معقول و همچنین مطرح کردن انتقادات اجتماعی می‌تواند تجارب عینی فراوانی را در اختیار علاقه‌مندان قرار دهد.

۲-۲- جامعه‌شناسی ادبیات و تعاریف مربوط به آن

جامعه‌شناسی ادبیات از زمره رویکردها و نظرگاه‌های به نسبت تازه‌ای است که در علم جامعه‌شناسی ظهور یافته است. نخستین پژوهش‌ها در این زمینه به اواخر قرن هیجدهم و به افرادی چون مادام دوستان و هیپولیت تن بر می‌گردد.

«انسان از زمانی که خود را رویاروی طبیعت و عالم خلقت یافت همواره در پی آن بود که آگاهی‌هایی نسبت به پدیده‌های ناشناخته خود بیابد. او کوشید تا از مجموعه‌ای این دانش‌ها و آگاهی‌ها و تجارب، زمینه‌های مطالعاتی و رشته‌های مختلف علمی را پی‌ریزی کند. حاصل این تلاش و چالش‌های ذهنی که طی سالیان دراز پدید آمده و تکامل یافته، پیدایی جامعه‌شناسی است که شاخه‌ای از علوم اجتماعی می‌باشد.» (ستوده، ۱۳۸۷: ۵۵)

گفته می‌شود که اجتماعیات در ادبیات، رشته‌ای است که از بطن جامعه‌شناسی جوشیده است. ادیبان بزرگ ایرانی در قالب قصاید و غزلیات، امثال و حکم، طنزها و کنایات و اندرزها، ارزشها و باورها و فرهنگ جامعه را به تصویر کشیده‌اند و حتی گاه بیشتر از جامعه‌شناسان و محققان اجتماعی در این کار توفیق یافته‌اند؛ زیرا شیوه‌انگیزش آنان برای زندگی بهتر اجتماعی، گاه موثرتر بوده است.

علی‌اکبر ترابی درباره جامعه‌شناسی ادبیات چنین نظر می‌دهد: «جامعه‌شناسی ادبیات در واقع بررسی و ژرفکاوی و تمرکز مطالعه در محتوای ادبیات به عنوان هنر کلام و شناخت جوهر اجتماعی آن است. ادبیات پدیده‌ای اجتماعی است که درک واقعیات را از خلال تصویرگری خلاق ممکن می‌سازد. در واقع بیان جریان اندیشه‌ها و عاطفه‌های شاعر و نویسنده به زبان تصویر است. شاعر به عنوان انسانی آگاه و حساس، ادراکات، عواطف و احساسات خود را با استفاده از کلمات و بهره‌جویی از تصاویر ذهنی به دیگر انسان‌های اجتماع منتقل می‌کند و از راه شاهکارهای هنری سبب تغییراتی در جهان درون یا عالم پیرامون می‌شود.» (ترابی، ۱۳۸۲: ۳۵)

در مطالعه ادبیات از حیث اجتماعی مفاهیمی چون خدمت و خیانت، ایثارگری، عوام‌فریبی، ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، اقتدار خانوادگی، آسیب‌های اجتماعی و ... به خوبی روشن می‌گردد، طبقات مختلف مردم اعم از وزیر و وکیل، پیر و جوان، نگهبان و عسس، روستایی و شهری و در کل، سیاق زندگی مردم همگی در ادبیات به خوبی دیده می‌شود.

«جامعه‌شناسی ادبیات نشان می‌دهد که ادبیات نیز مانند خانواده، آموزش و پرورش، حکومت، اقتصاد و ... یک نهاد اجتماعی است؛ یعنی ریشه در زندگی اجتماعی دارد. بنابراین جامعه‌شناسی ادبیات را می‌توان علم مطالعه و شناخت محتوای آثار ادبی و خاستگاه روانی و اجتماعی پدیدآورندگان آنها و تأثیرات پابرجایی که این آثار در اجتماع می‌گذارند، تعریف کرد. در واقع جامعه‌شناسی ادبیات مطالعه علمی محتوای اثر ادبی و ماهیت

آن در پیوند با دیگر جنبه های زندگی اجتماعی است. « (ستوده، ۱۳۸۷: ۵۶). در واقع بیشتر کا رهای جامعه‌شناسی ادبیات، پیوندی میان مهمترین آثار ادبی و آگاهی جمعی این یا آن گروه اجتماعی برقرار می‌سازند که این آثار در درون آنها آفریده شده‌اند.

۲-۳- تأثیر ادبیات بر جامعه:

در این شاخه از جامعه‌شناسی، صحبت از رابطه‌ی بین جامعه و ادبیات است، صحبت از تأثیر محیط و اوضاع اجتماعی بر ادبیات و متقابلاً تأثیر ادبیات و آثار ادبی بر جامعه. ادبیات نه تنها متأثر از جامعه است بلکه بر آن اثرگذار نیز می‌باشد. ادیب با مطرح کردن الگوهای اجتماعی در قالب قهرمانان و اسطوره ها برای اعضای جامعه خواه ناخواه الگو و سرمشقی تعیین می‌کند که می‌تواند در بهبود اوضاع فرهنگی جامعه نقش مهمی ایفا نماید. زرین کوب در معرفی نقد اجتماعی به این اصل اولیه در جامعه‌شناسی ادبیات اشاره کرده و می‌گوید: «شک نیست که محیط ادبی از تأثیر محیط اجتماعی بر کنار نتواند بود. افکار و عقاید و ذوق‌ها و اندیشه‌ها تابع احوال اجتماعی می‌باشد. در روش «نقد اجتماعی» تأثیری که ادبیات در جامعه دارد و نیز تأثیری که جامعه در آثار ادبی دارد مورد مطالعه است.» (زرین کوب، ۱۳۷۱: ۴۱)

از این دیدگاه در پژوهش‌های جامعه‌شناسی ادبی، گاه ادبیات به عنوان یک نهاد اجتماعی مورد برسی قرار می‌گیرد. رنه‌ولک در کتاب نظریه های ادبیات، از ادبیات به عنوان نهاد اجتماعی یاد می‌کند و ملاک‌های اجتماعی بودن آن را چنین بر می‌شمرد: «ادبیات سنتی، مثل مجموعه ی نهادها و سازمانها در ذات خود اجتماعی است... خود شاعر نیز یکی از اعضای جامعه است که من زلت اجتماعی خاصی دارد ... در واقع ادبیات زاده‌ی نهاد اجتماعی خاصی است، و در جوامع مدنی نمی‌توان شعر را از آیین، جادو، کار و بازی تمیز داد. همچنین ادبیات وظیفه یا «فایده‌ای» اجتماعی دارد که نمی‌تواند فردی باشد» و در نهایت چنین نتیجه می‌گیرد که «... می‌توان این عقیده ی توماس را پذیرفت که «نهادهای زیبا شناختی مبتنی بر نهادهای اجتماعی نیست. حتی نمی‌توان آنها را جزئی از نهادهای اجتماعی دانست، آنها خود نوعی نهاد اجتماعی هستند که به نهادهای دیگر سخت‌گیر خورده‌اند.» (رنه و لک، ۱۳۷۳: ۹۹).

« ادبیات ایران یکی از عناصر سازنده و نیرومند فرهنگ دیرینه ی ملت است. ادیبان و شعرای این سرزمین در فراز و نشیب‌های سخت تاریخ با وجود فشارهای سیاسی و اجتماعی و اختناق، آثار بزرگ و برجسته ای از خود به یادگار نهاده‌اند که با تعبیر ظریف و راز و رمزهای پرمایه و طنزهای گزنده و نیشدار و انتقادات اجتماعی همراه بوده است و توانسته‌اند تحول عظیمی را در عصر خود به وجود آورند زیرا زمانی یک ملت در تاریخ، بالنده

و پوینده و جاودانه می شوند که زره فرهنگ خود را بر تن داشته باشند و سلاح هنر و ادب و اندیشه خود را صیقل دهند.» (ترابی، ۱۳۸۲: ۳۵)

ادبیات و از جمله شعر با نشان دادن واقعیات اجتماعی می تواند افق آگاهی و جهان بینی اعضای جامعه را وسعت بخشد و در توسعه‌ی فرهنگی جامعه، نیز موثر واقع گردد.

۲-۴- هدف جامعه‌شناسی ادبیات

جامعه‌شناسی ادبیات بر آن است که تمامی آثار انسانها، رفتار و کردار، آرا و عقاید آن ها را به تحلیل بکشد. این تحلیل‌های جامعه‌شناختی می تواند از دیدگاه‌های مختلف انجام پذیرد. می توان از آفریننده اثر و جایگاه وی در جامعه آغاز کرد یا از استفاده کنندگان هر اثر هنری و توزیع آنان در سلسله مراتب اقتصادی- اجتماعی جامعه و یا از نهادهایی که بر آفرینش اثر هنری تأثیر گذاشته اند به تحلیل‌های جامعه‌شناختی ادبیات اقدام نمود. بر شمردن آنچه که گفته شد، گستره جامعه‌شناسی ادبیات را مشخص می کند و از آنجایی که ادبیات یک نهاد اجتماعی است، هدف جامعه‌شناسی ادبیات آن است که پیوندهای این نهاد اجتماعی را با روش علمی با دیگر جنبه‌های زندگی اجتماعی مورد بررسی و تبیین قرار دهد. «در واقع تبیین و پژوهش و نقد اوضاع یک دوره از دیدگاه اجتماعی کاری است که از ادبای صاحب نظر به خوبی ساخته است و ایجاد پلی میان مردم و جامعه وظیفه‌ای است که جامعه‌شناسی ادبیات بر عهده دارد.» (ستوده، ۱۳۸۷: ۵۸)

با بررسی مباحث اجتماعی در ادبیات، ساختار فرهنگی یک ملت را می توان شناخت که همین فرهنگ وظیفه‌ی پایداری از جامعه را بر عهده دارد و در توصیف آن آمده که همه پدیده های فرهنگی (خوراک، پوشاک، مسکن، زبان، قانون، هنر و...) از یک نقطه و مرحله ساده آغاز شده و به تدریج با گذشت سده ها و هزاره‌ها تغییر و تحول یافته و با ویژگی های زمان و مکان هماهنگ شده تا به ما رسیده است. آفرینش‌ها و آثار ارزشمند و ماندگار معنوی، سنن، قراردادهای و نهادها، در واقع طرق و وسایل سازمان اجتماعی است و حداکثر کاری که یک جامعه‌شناس قادر به انجام آن است، تفسیر سرچشمه‌ی اصلی نگاه ویژه به زندگی است که در یک اثر هنری جلوه یافته است.

افسانه‌ها، اسطوره‌ها، داستانها و کل ادبیات، بازتاب دهنده‌ی اوضاع اجتماع است که به طریق سمبلیک و بیانی هنرمندانه، اندیشه، رفتار، هویت، شخصیت و حوادث تاریخی اعصار مختلف را به تصویر می کشد و گاه در نشان دادن تاریخ اجتماعی یک سرزمین موفق تر و مؤثرتر می باشند. با این توصیفات پیوند ادبیات و اجتماع به خوبی آشکار می شود و علاقه‌مندان به فرهنگ و تاریخ اجتماع ایران زمین می توانند از طریق مطالعه و بررسی

آثار کهن ادبی که میراث جاودان کشور محسوب می شود؛ از دریچه ادبیات دنیای بیرون را به خوبی ملاحظه نمایند و نقش خود را در بازسازی و اصلاح جامعه برای داشتن فرهنگی غنی بشناسند.

۲-۵- اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در زمان سلجوقیان:

دوره‌ی مورد بحث ما، یعنی دوره‌ی سلجوقیان از برافتادن حکومت غزنوی در خراسان و حکومت های ایرانی در عراق و فارس و کرمان و طبرستان آغاز می شود و با تسلط های پیاپی قبایل و غلامان ترک بر ایران و تشکیل سلسله هایی از روسای قبایل بزرگ و کوچک زردپوست و غلامان و سرداران آنان ، در تمام خاورمیانه و خاور نزدیک همراه است.

این دوره را باید در حقیقت دوره حکومت های ترک در ایران دانست و حکومت همین سلسله های ترک است که، ایرانیان را از اندیشه های بلندپیشین که درباره ی استقلال و ملیت خود داشتند دور و برای اطاعت از هر قوم- چه وحشی و چه متمدن- و هر کس- چه غلام و چه شاهزاده- آماده کردند و به حالتی از حالات روحی انداخت که حمله ی مغول را بر ایران امری بدیع و غریب ندانستند . « این دوره مقترن است با حملات پیاپی غزان و خرلخیان و ختائیان و خوارزمیان بر بلاد ماوراء النهر و خراسان و قتل و غارت های شعواء که اگر به حمله ی مغول منتهی نمی شد غالب آن حوادث سالیان دراز در یادها می ماند.» (صفا، ج ۲ ، ۱۳۶۳: ۳)

« علت تسمیه این دولت ، انتساب شاهان آن است به سلجوق بن رقاق ، دقاق (تقاق) به معنی «سخت کمان» رئیس یکی از قبایل ترکمان و از مقدمان ترکان غز بوده و میان آنان نفوذ بسیار داشته است . بعد از سلجوق، اولاد او خاصه میکائیل و فرزندانش میکائیل؛ یعنی طغرل بیک محمد و چغری بیک محمد تا سال ۴۴۷ هـ از خوارزم گرفته تا آذربایجان و بغداد را به اطاعت خود در آورد و در این سال به بغداد وارد شد و به زودی دولت جانشینان عضالدوله را در عراق بر افکند و با لقب سلطانی خطبه به نام او خوانده شد و الملک الرحیم ، پادشاه دیلمی، در بند ترکمانان افتاد.» (همان، ۱۱-۱۰)

« وحدت مقاصد سران این حکومت و حاجت شدید ترکمانان به فتح بلاد پر ثروت و اعتیاد آنان به زندگی سخت در بیابان های وسیع و قطع مراحل زیاد بدون احساس خستگی و سرعت عمل و جنگجویی و دلاوری ترکان غز و نیز سایر قبایل ترک که در خدمت سلاجقه درآمدی بود از علل عمده این پیشرفت های سریع بود.» (صفا، ج ۲، ۱۳۶۳: ۱۱)

« یکی از پادشاهان مهم این دوره سلطان سنجر بود که بعد از محمد به پادشاهی رسید . سنجر اگر چه پادشاهی مقتدر بود لیکن با همه س طوت در اواخر عهد خود نتوانست از غلبه امراء ترک خود بر جان و مال

مردم پیشگیری کند و ظلم بی نهایت آنان را از سر خلق دور کند . او که در تسلط بر سلاطین داخلی آن همه قدرت نمایی کرده بود در برابر مهاجمان زودمند خارجی کاری از پیش نبرد و مردم ایران به دست آنان دچار مصیبت شدید شدند.» (صفا، ج ۲، ۱۳۶۳: ۱۵)

انقسام ممالک سلجوقی بسیار زود شروع شد زیرا در فتوحات ممالک سلجوقی چند تن از سران این خاندان و رؤسا قبایل شرکت داشتند و بعد از آنکه قدرتی یافتند هر یک اداره قسمتی از ممالک پهناور خود را در اختیار گرفتند. بدین ترتیب دسته‌هایی از سلاجقه به وجود آمدند که عبارتند از: «سلاجقه‌ی کرمان (قاوردیان)، سلاجقه آسیای صغیر، سلاجقه‌ی شام، سلاجقه‌ی عراق.» (همان، ۱۷).

«از میان این سلاجقه، سلاجقه روم وسیله ی بزرگی برای نشر زبان و ادب فارسی در متصرفات خود گردیدند و از این بابت در تاریخ ایران صاحب شأن و مقام بزرگ هستند و سلاجقه ی عراق به پرورش شعرا و تربیت آنان شهرت دارند و شاعران و نویسندگان بزرگی در خدمت این سلسله به سر برده و آثاری به نام ایشان باقی گذاشته‌اند. از میان پادشاهان سلجوقی عراق برخی نیز به فنون ادب آشنا بودند و مهمتر از همه سلطان طغرل بن ارسلان است که علاوه بر شجاعت و دلاوری که داشت ، به کار شعر نیز رغبت می نمود.» (حلمی، ۱۳۸۳: ۱۳۵)

از اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم، روند مهاجرت طوایف ترک به سرحدات شمال شرق ایران رو به فزونی نهاده بود؛ زیرا اینان در اثر فشار رقبای نیرومند و سختی زندگی در فلات گبی و بیابانهای آسیای میانه، مجبور به کوچ به سوی سرزمین های آبادتر بودند و از آنجا که با ساخت دیوار چین، راه ورود ایشان به این کشور مسدود شده بود عمدتاً متوجه ماوراء النهر و خراسان بزرگ آن روزگار می شدند.

« مهمترین مرکزی که غلامان ترک در آن گرد آمده بودند دستگاه محمود و مسعود غزنوی بود و بعد از زوال آنها سلاجقه در این باب از سنت آنان پیروی کردند . در این دستگاه ها امیران و وزراء و گاه شاعران را نیز هر یک غلامان نیکو روی متجمل بود . از این غلامان بسیاری به امارت می رسیدند و مشاغلی از قبیل سپهسالاری و حاجبی و حکومت ولایات بزرگ می یافتند و برخی به خلع سلاطین و حبس و قتل آنان مبادرت می کردند.» (صفا، ج ۲، ۱۳۶۳: ۷۰)

« غلامبارگی و عشق به غلامان نه تنها در میان بزرگان بلکه در میان توده مردم شیوع یافت و این فساد علنی در همه مراحل عصر سلجوقی با نسبتی تقریباً مساوی وجود داشت و با درگیری میان غلامان و حاکمان و پدید آمدن فتنه‌ها و ناآرامی‌ها، غلامان بر مردم مسلط شدند و علمای بسیاری را خوار نمودند . برخی شاعران به

غلامان ترک حمله می کردند و بیشتر آنان آنها را می ستودند و اوصاف نیک آنان را مضمون اشعار خود ق رار می دادند.» (حلمی، ۱۳۸۳: ۱۴۷)

«از غلامان ترک در این عهد به صورتهای مختلف استفاده می شد. دسته‌ای از آنان بازیچه شهوات امرای این عهد بودند و رفتار برخی از سلاطین با آنان بسیار وحشیانه بود» (صفا، ج ۲، ۱۳۶۳: ۷۲). ترکان به ویژه غلامان ترک که از ماوراء النهر به ممالک دیگری می بردند در نابسامانی های مردم خراسان نقش داشتند «این غلامان که عددشان از همه بیشتر و فراهم آوردنشان از سرحدات ماوراء النهر و خراسان بسیار سهل بود ؛ همه جای ایران را، از دربارهای شاهان و امیران و دستگاه های وزیران و رجال تا خانه های اشراف و متمکنین فرو گرفته بودند؛ لیکن آنان در دستگاه های دولتی نفوذ بیشتری داشتند که برای جنگ و اخذ مالیات و عوارض و نظایر این کارها مورد استفاده قرار می گرفتند و البته از جور و ستم نسبت به مردم دریغ نمی کردند و مردمان را رنج ها می رساندند و مال ها می ستاندند.» (همان، ۷۷) عصیان و طغیان غلامان و نمک ناشناسی آنان نسبت به صاحبان خود در این دوره امری عادی بود و ماحصل کلام آنکه تسلط غلامان و غلامزادگان در عهد سلجوقی به شدیدترین مراحل رسید و بسیاری از آشفتگی های عهد سلاجقه نتیجه تسلط و غلبه عصیان آنان بود. هجوم های پیاپی و قتل و غارت قبایل ترک، فرمانروایان ایرانی به ویژه سامانیان را بر آن داشت تا ایشان را سرکوب کنند ؛ اما بسیاری از این قبایل با اسلام آوردن، خود را از مقابله مسلمانان - که ایشان را کافر می شمردند - مصونیت بخشیدند.

از این پس برای تسلط ایشان بر بلاد اسلامی ، مانعی بر سر راه آنان نبود. نخستین دسته از ترکان که با این سیاست تسلط خویش را شروع نمودند قراختائیان بودند «از نتایج بزرگ اسلام آوردن ترکان مهاجم، آن بود که آمیزش آنان را با ایرانیان آسان می نمود به گونه ای که پس از یکی دو نسل، هویت و فرهنگ ایشان آشکارا تغییر می نمود و در فرهنگ ایرانی مضمحل می شدند؛ شاید بارزترین شاهد بر این مدعا، غزنویان باشند که مطالعه تاریخ ایشان نشان می دهد که آنان بر اثر مصاحبت با ایرانیان با فرهنگ ایرانی خو گرفته بودند و فرهنگ صحرا گردی و اسب چرانی در آنان کمرنگ شده بود. غزنویان تحت تأثیر امیران و خاندانهای ایرانی در ترویج و توسعه فرهنگ ایرانی نیز در عصر خود سهیم بودند.» (همان، ۸۰).

ترفند دیگری که ترکان برای مشروع نمودن حضور خود در بلاد ایران پیش گرفته بودند، نسب سازی بود . آنان با توسل به روایات کهن، دال بر اینکه نسبت ترکان به تور، ف رزند فریدون می رسد، می کوشیدند تا توجه ایرانیان را - که شرف نسبت و انتساب به خاندان های قدیم را شرط پادشاهی می دانستند، جلب کنند.